

- удосконалення інституціональної моделі публічної самоврядної влади на субнаціональних рівнях;
- становлення інституту служби в органах місцевого самоврядування, паритетної до державної та як складової інституту публічної служби;
- розвитку соціального партнерства органів влади та територіальних громад у сфері місцевого самоврядування;
- розвитку інституту захисту прав територіальних громад та відповідальності суб'єктів місцевого самоврядування [1, с. 27].

Узагальнення та систематизація практики зарубіжних держав та порівняння із сучасним станом розвитку вітчизняного місцевого самоврядування уможливило напрацювання для органів влади конкретних пропозицій:

- активізація процесів розроблення, обговорення та прийняття актів локальної нормотворчості;
- інституціалізація місцевих виборів, спрямована на формування місцевої еліти та забезпечення формування ефективної моделі самоврядної влади;
- удосконалення виборчих цензів та ведення корегувальних цензів; конкретизація принципів «невиборності» та «несумісності» посад щодо обранців громади;
- врегулювання процедурних питань щодо обрання головних посадових осіб територіальних громад та голів рад;
- запровадження інституту заступництва посадових осіб;
- інституціалізація служби в органах місцевого самоврядування;
- формування та розвиток системи кооперації територіальних громад [1, с. 27–28].

Усвідомлення зарубіжного досвіду та прагматичне його сприйняття щодо означеної проблеми дослідження сприятиме зміні взаємовідносин «держава – громадяни» на діалектику взаємозалежності «місцева влада – жителі територіальної громади», активізації процесів реформування місцевого самоврядування та інституціалізації публічної самоврядної влади в Україні в контексті євроінтеграційних процесів та адаптації до міжнародних стандартів.

Література.

1. Лазор О. Д. Інституціалізація публічної самоврядної влади в Україні : автореф. дис. ... д. н. держ. упр. ; спец. : 25.00.04 – місцеве самоврядування / О. Д. Лазор ; ЛРІДУ НАДУ. – Запоріжжя, 2010. – 40 с.
2. Лазор О. Д. Інституціалізація публічної самоврядної влади в Україні : дис. ... д. н. держ. упр. ; спец. : 25.00.04 – місцеве самоврядування / О. Д. Лазор ; ЛРІДУ НАДУ. – ЛРІДУ НАДУ, 2009. – 594 с.
3. Лазор О. Д. Інституціалізація публічної самоврядної влади в Україні [Текст] : моногр. / О. Д. Лазор. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2009. – 440 с.

Вікторія Півцаєва

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті досліджено роль та властивості інтернету у політичній сфері. Встановлено етапи застосування органами місцевого самоврядування інтернет-технологій у забезпеченні участі громадян у прийнятті управлінських рішень та визначено форми такої участі.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, електронна демократія, електронний уряд, інтернет-технології.

Участь громадян у прийнятті управлінських рішень є найважливішим показником і невід'ємним атрибутом демократії. При цьому громадська участь повинна будуватися на принципах діалогу з владою, що передбачає налагодження ефективного процесу комунікації між громадянами і органами влади, у тому числі і органами місцевого самоврядування.

На сучасному етапі одночасно розвиваються три основні процеси у сфері комунікацій: перший процес характеризується глобалізацією та інтенсифікацією інформаційних потоків; другий процес характеризується посиленням інформаційної присутності та впливу в системі політичних комунікацій локальних громадських структур, що дозволяє їм самоорганізуватися та лобювати свої інтереси, роблячи організований тиск на владу; третій процес обумовлений технологічним детермінізмом як технологічно доступністю інтернету широким верствам населення [3].

Головним критерієм ефективності політичної комунікації є здатність спонукати особу, різні соціальні групи органічно включитися в політичне життя суспільства, а значення політичної комунікації визначається місцем і роллю політики в сучасних суспільних системах. Тому, на наш погляд, інтернет в сучасному світі є тим інструментом, без використання якого не можна говорити про забезпечення повноцінної участі громадян у прийнятті рішень органами місцевого самоврядування.

Інтернет, як засіб політичних комунікацій, досліджувався у роботах Г. Браунінга, В. Вімбера, Т. Вестена, Л. Гросмана Е. Коррадо, Г. Рейнгольда, Ч. Фейрстоуна, А. Чеснакова, А. Шапиро, а залучення громадян до прийняття управлінських рішень за допомогою інтернет-технологій (електронна демократія) вивчали – Ю. Ірхін, М. Грачов, М. Каазе, А. Мадатов, Д. Фухс.

Означеними авторами визначено загальні умови застосування інтернет-технологій у політичній сфері. Дослідження застосування інтернет-технологій під час участі громадян у прийнятті управлінських рішень органами місцевого самоврядування, найближчими органами влади до людей, потребує докладного наукового дослідження.

Метою статті є розгляд шляхів застосування інтернет-технологій для забезпечення участі громадян у прийнятті управлінських рішень органами місцевого самоврядування.

Для вирішення зазначеної мети ставляться наступні завдання: визначення ролі інтернету в політичній сфері; дослідження етапів застосування органами влади інтернет-технологій; аналіз властивостей інтернету, що сприяють участі громадян у прийнятті управлінських рішень органа-

ми місцевого самоврядування та визначення форм такої участі.

Слід зазначити, що на даний час не існує єдиного загальноприйнятого визначення терміну «інтернет». Але, незалежно від визначення, інтернет можна представити у вигляді єдності трьох основних елементів: змісту, технічних засобів та технологічних можливостей для передачі даних.

Єдність цих трьох компонентів забезпечує головну властивість інтернету як комунікаційного середовища, що полягає в тому, щоб здійснювати міжособову, групову і масову опосередковану комунікацію. Інтернет має три основні переваги перед традиційними засобами масових комунікацій: мультимедійність, інтерактивність, відсутність посередників під час підготовки, поширення та тиражування інформації.

Свого значення у політичній сфері інтернет набув поступово, у міру збільшення кількості користувачів, перетворившись на початок XXI століття на потужний комунікаційний ресурс владних відносин у суспільстві. Існує декілька основних точок зору щодо ролі інтернету в політичній сфері:

- «комунітаристська» концепція робить акцент на посиленні взаємодії громадян між собою, основна функція інтернету полягає у формуванні та розвитку «мережових співтовариств», які можуть стати основою для вибудовування нових форм політичних відносин і політичної участі на основі діалогу [4];
- «популістська концепція» відновлює можливість за допомогою інтернету індивідуального впливу на владу, що зменшує залежність громадян від політичних партій, лобістських груп і депутатів [9];
- концепція «прискореного розвитку плюралізму» передбачає, що інтернет сприятиме дробленню сучасної політичної системи відповідно до інтересів політичних груп, що дозволить перейти до гнучкої системи, заснованої на різних стратегіях впливу і менш залежної від громадських інститутів і організацій [6].

Незалежно від різних точок зору дослідників, вже зараз очевидні прямі та опосередковані ефекти впливу високих технологій на політичне життя суспільства. Прямі політичні ефекти пов'язані зі зміною політичної поведінки людей, яка все більше визначається плюралізмом думок, а опосередковані ефекти полягають у дезінтеграції всієї соціально-класової структури індустріального суспільства. Ці ефекти, безумовно, впливають на взаємодію громадян з органами влади, на громадську участь.

Слід зазначити, що застосування органами місцевого самоврядування інтернет-технологій пройшло п'ять основних етапів.

1. Статична веб-присутність (органи влади створюють свої сайти, які виконують інформаційну роль: інформують громадян про склад і структуру органу влади, його співробітників, надають контактну інформацію тощо. Взаємини влади і громадян в інтернеті на цьому етапі характеризуються виключно суб'єктно-об'єктними відносинами і практично не дозволяють проявити опосередковану громадську участь).

2. Просунута веб-присутність (громадяни мають можливість отримувати спеціалізовану і постійно оновлювану інформацію (офіційні публікації, юридичні документи, новини, електронні адреси, пошукові системи тощо. Кількість сайтів органів влади на цьому етапі значно збільшується і стає можливим зв'язок з кожним із них).

3. Інтерактивна веб-присутність (створюються умови для взаємодії між громадянами і владними структурами, що надають послуги населенню. Веб-сайт органу влади діє як портал, здатний зв'язати користувача з чиновниками, департаментами і агентствами. Користувач уже може отримувати спеціалізовані дані, завантажувати різні форми і бланки або підписувати їх через мережу, брати участь в електронних зборах).

4. Трансакційна веб-присутність (громадяни можуть отримувати через мережу документи: ліцензії, дозволи, пла-

тити податки і здійснювати інші сплати через мережу. Портал органу влади містить прямий доступ громадян до його підрозділів і послуг, при цьому орієнтуючись здебільшого на потреби і пріоритети громадян, а не на бюрократичні функції її структури. Саме на цьому етапі починає визнаватися електронний підпис).

5. Повністю інтегрована веб-присутність (органи влади можуть надавати майже всі послуги і здійснювати майже всі зв'язки через свій портал, а користувач мережі може негайно отримувати будь-яку послугу).

Проте всі наведені етапи продовжують зберігати суб'єктно-об'єктні відносини між органами влади і громадянами, тому багато дослідників говорять про необхідність переходу до електронного уряду. Під «електронним урядом» (e-Government) розуміється система управління, яка використовує на практиці досягнення сучасних інформаційно-комунікативних технологій для здійснення всього спектру функцій органів влади, націлених на забезпечення доступу громадян до достовірної офіційної інформації, на створення умов для взаємодії органів влади між собою, з населенням, бізнесом та інститутами громадянського суспільства, а також на підвищення ефективності та прозорості державного управління і місцевого самоврядування [2].

Отже, система електронного уряду здатна поступово трансформувати принципи взаємодії органів влади і громадян, перетворивши громадянина з об'єкта владно-управлінського впливу на учасника процесу ухвалення управлінських рішень, в першу чергу, на місцевому рівні – органами місцевого самоврядування.

Таким чином, стосовно проблематики нашої статті можна визначити декілька важливих властивостей інтернету й інтернет-технологій.

По-перше, інтернет-технології забезпечують діалог між громадянами і органами місцевого самоврядування. Це важливо, оскільки діалогова модель руху інформації єдина з усіх відповідає поширенню інформації в реальній комунікаційній мережі та передбачає індивідуальне спілкування індивідів, без посередників, за умови самостійного вибору часу, місця і теми інформаційного обміну, передбачаючи рівність учасників інформаційного обміну [7, с. 16–21].

По-друге, розвиток інтернету значно розширив можливості альтернативного, неконтрольованого владою виробництва і сприйняття політичної інформації, дозволяючи громадянам вільно обмінюватися повідомленнями політичного характеру. При цьому діалоговий характер комунікації свідчить про здатність органів влади досягати суспільного консенсусу, їх націленості на ухвалення управлінських рішень в умовах багатовекторних інтересів плюралістичного суспільства, де кожен громадянин стає повноправним суб'єктом політичного процесу.

По-третє, з розвитком інтернету ідеї формування ефективного громадянського суспільства з випереджаючим розвитком горизонтальних зв'язків між громадянами отримують необхідну матеріальну базу і дозволяють усунути диспропорції в системі доступу громадян до засобів масової комунікації. Загальний доступ до системи інтернет визнається прибічниками теорій постіндустріального суспільства і партисипативної демократії громадським благом, а також дозволяє підвищити рівень соціальної і політичної інтеграції, надавши механізм реалізації громадянських свобод, передусім у частині підвищення політичної та громадської участі. На думку Т. Вестена, політична функція інтернету полягає в забезпеченні постійного суспільно-політичного дискурсу з можливістю електронного зворотного зв'язку в реальному часі між владою і громадянами. Причому інтернет у змозі мобілізувати політичну участь громадян у політиці, а в ідеальній формі привести до самоврядування за допомогою електронного опитування громадської думки без жодної участі професійних політичних комунікаторів [11].

По-четверте, інтернет дозволяє еволюціонувати від представницької демократії, коли представники, які обирають

ся населенням, здійснюють владні повноваження в певний період часу від імені тих, хто їх обрав, до партисипативної демократії, коли основні рішення приймаються за безпосередньої участі громадян і виконуються органами влади. У сучасному вигляді як різновид партисипативної демократії можна розглядати так звану «електронну демократію». Не випадково німецькі дослідники Д. Фухс і М. Каазе відносять «електронну демократію» до технологічного аспекту сучасної демократії, яка змінилася або може змінитися за допомогою мережевої взаємодії громадян, організацій і інститутів через електронну комунікаційну систему [8].

Концепція «електронної демократії» заснована на використанні інтернет та інтернет-технологій передбачає наявність усього спектру легальних і легітимних можливостей для участі громадян у процесі вироблення та прийняття політичних й управлінських рішень органами місцевого самоврядування, характеризується виключно діалоговим режимом взаємодії влади і суспільства на принципах суб'єктно-суб'єктних відносин.

По-п'яте, інтернет кардинальним чином понизив індивідуальні витрати для громадян, надавши швидкий доступ до необхідної інформації, дозволивши не лише висловлювати свою думку в інтернеті, але і брати участь у колективному розв'язанні проблеми, що виникли, у режимі он-лайн. Доступність таких обговорень і відсутність додаткових цензів сприяє створенню віртуальних клубів користувачів – мережевих співтовариств. Як відзначає С. Бондаренко, соціальні спільноти у віртуальному просторі об'єктивні за своєю природою і на них поширюється дія існуючих у фізичному світі законів розвитку соціуму з урахуванням специфіки віртуального простору [1, с. 15].

У сучасній теорії під мережевим співтовариством розуміється відносно нестійка сукупність людей, що взаємодіють за допомогою системи інтернет-комунікацій, що мають спільність інтересів, і що здійснюють спільну діяльність у віртуальному просторі. У цілому ж, мережеві співтовариства можуть розглядатися як групи осіб зі спільними інтересами, що мають набагато гнучкішу структуру, ніж традиційні суспільні організації. Вони здатні набагато швидше реагувати на зміни, які відбуваються, що беззаперечно підвищує соціальну мобільність усього суспільства.

Отже, активність громадян у віртуальному просторі формує новий неодномоментний стан громадської ініціативи, так звані «соціальні мережі», що мають величезний потенціал підвищення громадської участі [10, с. 25].

По-шосте, інтернет дозволив органам місцевого самоврядування здійснювати ефективнішу політику інформування громадян завдяки створенню адекватної зростаючим запитам громадян служби у зв'язках із громадськістю (PR), здатною ефективно діяти не лише у просторі традиційних масових комунікацій і реальної взаємодії з громадянами, але і в інтернеті. Незалежно від специфіки інтернет-простору діяльність PR-служб органів місцевого самоврядування завжди пов'язана з представленням владних інтересів перед громадянином як суб'єктом політики, у зв'язку з чим необхідними умовами діяльності PR-служб органів місцевого самоврядування є вибудовування діалогового режиму взаємодії, усвідомлення рівноправного суб'єктно-суб'єктного характеру відносин і недопущення довільного введення своїх «правил гри» у відносинах із громадськістю [5, с. 142].

По-сьоме, інтернет сприяє посиленню ефективності політичних практик не лише владних структур, але і партій, громадських, неурядових організацій та індивідуальних громадських ініціатив. Інтернет цікавий для них відносно малими витратами на тиражування і доставку необхідної інформації, він компенсує відсутність доступу до традиційних ЗМІ, не вимагає використання інформаційних посередників, поширений серед безлічі різних професійних і соціальних груп, не має територіальних обмежень щодо доступу, відрізняється мультимедійністю інформації (текст, фото, звук, відео), оперативністю розміщення і доставки, створенням

архівів і оперативним зворотним зв'язком. Присутність в інтернеті вказаних суб'єктів і діалоговий режим взаємодії забезпечуються за рахунок створення сайтів, блогів лідерів або активістів, форумів, громадських приймалень, участі в чатах, телеконференціях і відеотрансляціях.

Звичайно, сайт громадської або політичної організації створюється для вирішення конкретних завдань цієї організації, для забезпечення постійного суспільно-політичного дискурсу з можливістю електронного зворотного зв'язку в реальному часі між керівництвом організації і громадянами. Проте при цьому громадяни отримують велику свободу в питаннях збору, аналізу і обміну інформацією, а також дістають можливість брати участь у безпосередньому управлінні організацією або чинити вплив на її діяльність.

Таким чином, як можна бачити, інтернет привніс до політичного життя громадян нові можливості з реалізації своїх конституційних прав і свобод у політичній і громадській участі. З'явилися нові форми прояву своїх позицій, поглядів, побажань. Проте, типологія форм політичної участі через інтернет може бути прийнята за аналогією з традиційними підходами, прийнятими в теорії політичної участі для аналізу дій громадян у реальному політичному житті. Відповідно до цього можна виділити дві основні групи форм участі громадян: конвенціональні (здійснюються, відповідно до норм права, які регулюють участь людей у політиці) і неконвенціональні (залишаючись у той же час у рамках закону, порушує ці норми і виражається в прямій дії, обминувши систему представництва інтересів).

До конвенціональних форм політичної і громадської участі в інтернеті належать: голосування на інтернет-виборах, конференціях, референдумах; створення і тиражування різної інформації за допомогою блогів, сайтів, інтернет-газет тощо; збір коштів на підтримку рухів, громадських ініціатив тощо; участь в обговоренні проблем у блогах, сайтах, телеконференціях громадських організацій, інтернет-співтовариств, органів державної влади і місцевого самоврядування та інших суб'єктів. До неконвенціональних форм належать: хакерські атаки на сайти громадян, портали органів влади, політичних партій та інших суб'єктів; такі провокації, як використання «чорного PR», створення сайтів-клонів, поширення свідомо помилкової інформації тощо; створення сайтів, що пропагують ксенофобію, тероризм, сегрегацію за національним, статевим, релігійним принципом, наркотики й інші заборонені законами дії.

Відповідно до викладеного, а також з урахуванням видів взаємодії за напрямками впливу на ухвалення управлінських рішень, можна запропонувати такі форми участі громадян в ухваленні рішень органами місцевого самоврядування за допомогою використання інтернету:

- участь у блогах, чатах, форумах органів місцевого самоврядування і їх керівників (інформування громадськості);
- участь в інтернет-голосуваннях, референдумах, соціологічних опитуваннях (консультування з громадськістю);
- створення інформації з актуальних проблем у рамках персонального контенту (блоги, чати, форуми, сайти) і її розсилка органам місцевого самоврядування, громадським організаціям та іншим зацікавленим сторонам (висловлення громадської думки);
- спостереження за он-лайнними трансляціями сесій органів місцевого самоврядування й інших заходів, на яких приймаються важливі для територіальної громади рішення (громадський контроль);
- участь у розробці проектів і програм місцевого розвитку, проектів рішень з актуальних питань (партнерство);
- організація дій інших громадян для реалізації у вигляді реальних політичних дій (лобізм).

Таким чином, інтернет дозволяє забезпечувати процес симетричної або асиметричної комунікації громадян

Олександр Чебан

ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ МУНІЦИПАЛЬНИМ УТВОРЕННЯМ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЮ СИСТЕМОЮ

У статті розглядається проблема формування принципів та механізмів управління і розвитку складних територіальних систем в ринкових умовах. Грунтуючись на методології системного аналізу розглядається муніципальне утворення як об'єкт управління. На основі даного підходу наводяться принципи управління муніципальним утворенням як соціально-економічною системою.

Ключові слова: муніципальне утворення, соціально-економічна система, управління, системний аналіз.

Становлення міст в Україні у ХХ сторіччі супроводжувалося та регламентувалося швидкою індустріалізацією та радянськими принципами розвитку територій. Все це зумовило породження різного типу населених пунктів і відповідно екологічних, соціальних, економічних і, головне, проблем ефективного управління муніципальними утвореннями [1], що особливо відчутно у ринкових умовах та нових суспільних відносинах. Індустріалізація використала потенціал системи розселення та суспільного поділу праці, що сприяло швидкому росту урбосистем, але поряд з цим не сформувалося наукове обґрунтування закономірностей розвитку населених пунктів і ефективного управління цим процесом. У Радянському Союзі міста були позбавлені власних механізмів управління, які були замінені на централизоване управління та галузеве планування.

Процеси, що відбуваються на рівні муніципальних утворень є більш інертними ніж в державі в цілому. Часто спостерігається пасивність в покращенні соціально-економічної ситуації на місцевому рівні. Така ситуація відображає природу суб'єкта управління місцевого рівня. З одного боку вони мають ознаки децентралізації й в ринкових умовах менш керовані, а з іншого боку, вони більш стійкі до зовнішніх катаклізмів. «Банкрутство» муніципальних утворень має завуальований характер і знаходить своє відображення у формі енергетичної, екологічної, соціальної кризи та ін. Подібні кризи, що виникають в муніципальних утвореннях вирішуються за рахунок втручання зовні. В цьому сенсі треба зазначити, що трансформація інструментарію, методів та визначень теорії управління, щодо практики управління системами мезорівня має суперечливий характер, що потребує окремих досліджень.

Питанням управління муніципальними утвореннями присвячені роботи вітчизняних вчених: С. В. Вобленка, А. І. Коваленка, Ю. В. Наврузова, М. О. Пухтинського, Б. М. Свирського, О. Г. Топчієва, Ю. П. Шарова, В. В. Цветкова та ін., роботи зарубіжних вчених Г. В. Атаманчука, І. В. Арженовського, Л. А. Велихова, А. Л. Гапоненко, Б. М. Грінчеля, Б. С. Жихаревича, Ф. Котлера, А. Е. Коуга, Т. Г. Морозової, К. Б. Норкіна, Т. М. Орлової, А. П. Панкрухіна, М. П. Победіної, М. Портера, І. Райна, В. Е. Рохчіна, П. Уотчела, Х. Шпехеля, Д. Хайдлера та ін.

В роботах згаданих вчених питання ефективності управління муніципальними утвореннями розглядається здебільше з позиції окремих елементів, таких як стратегічне планування, правові питання становлення місцевого самоврядування, економічні та соціальні аспекти розвитку територій, та ін. Менеджмент розглядається як сукупність фаз управління, грунтуючись на сучасних тенденціях в менеджменті й сучасних завданнях муніципального управління.

© Чебан О.І., 2010.

як між собою, так і з органами місцевого самоврядування за допомогою використання телекомунікаційних можливостей, спрямований на участь у прийнятті управлінських рішень. Форми громадської участі, що виникають завдяки використанню інтернету, характеризуються, на відміну від традиційних, необмеженим у часі терміном участі та безперервністю самого процесу участі громадянина, а також різноманітністю можливостей у засобах висловлювання своєї думки. Усе це, поза сумнівом, сприяє підвищенню результативності участі громадян у прийнятті рішень органами місцевого самоврядування, причому на всіх етапах даного процесу, та зумовлює подальше наукове дослідження інтернет-технологій як засобів громадської участі.

Література.

1. Бондаренко С. В. Социальная структура виртуальных сетевых сообществ / С. В. Бондаренко. – Ростов-н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2004. – 320 с.
2. Готовность к информационному обществу. Оценка ключевых направлений и факторов электронного развития: аналит. доклад. / под ред. С. Б. Шапошника. – М. : Институт развития информационного общества, 2004. – 260 с.
3. Засурский Я. Н. Информационное общество в России: парадоксы интернета / Я. Н. Засурский // Информационное общество. – 2003. – № 5. – С. 37–41.
4. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Г. Рейнгольд ; [пер. с англ. А. Гарькавого]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
5. Управление общественными отношениями: [учебник] / под общ. ред. В. С. Комаровского. – М. : РАГС, – 2005. – 400 с.
6. Bimber B. The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism / B. Bimber // Polity. – Vol. XXXI. – № 1. – P. 34–41.
7. Bordewijk J. L. Towards a classification of new teleinformation services / J. L. Bordewijk., B. van Kaam. // Intermedia. – Vol. 14. – № I. – 1986. – P. 111–118.
8. Fushs D. Electronic Democracy / D. Fushs, M. Kaase // Paper prepared for delivery at the XVIIIth World Congress of the International Political Science Association (IPSA). – Canada. – Quebec City. – Quebec 2000. – August. – P. 16–31.
9. Grossman L. K. The Electronic Republic : Reshaping Democracy in the Information Age / L. K. Grossman. – New York : Viking, 1995. – 274 p.
10. Schuler D. New community networks: Wired for change / D. Schuler. – Reading, MA: Addison-Wesley. – 1996. – 322 p.
11. Westen T. 2004: A Digital Election Scenario / T. Westen // Elections in Cyberspace: Towards a New Era in American Politics. – Washington. – 436 p.